

שמים וארץ - בין שמאי והלל

מסכת חגיגה דף יב עמוד א – הארץ תחילה או שמים תחילה?

תנו רבנן: בית שמאי אומרים: שמים נבראו תחילה ואחר כך נבראת הארץ, שנאמר: "בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ" (בראשית א א). ובית הלל אומרים: ארץ נבראת תחילה ואחר כך שמים, שנאמר: "ביום עשות ה' אלהים ארץ ושמים" (בראשית ב ד).¹ אמרו להם בית הלל לבית שמאי: לדבריכם, אדם בונה עלייה ואחר כך בונה בית? שנאמר: "הבונה בשמים מעלותיו ואגודתו על ארץ יסדה" (עמוס ט ו).² אמרו להם בית שמאי לבית הלל: לדבריכם, אדם עושה שרפרף ואחר כך עושה כסא? שנאמר: "כה אמר ה' השמים כיסאי והארץ הדום רגלי" (ישעיהו סו א). וחכמים אומרים: זה וזה כאחת נבראו, שנאמר: "אף ידי יסדה ארץ וימיני טפחה שמים, קורא אני אליהם יעמדו יחדו" (ישעיהו מח יג).³

בראשית רבה א טו – הכרעה כבית הלל?

בית שמאי אומרים: השמים נבראו תחילה ואח"כ נבראת הארץ. ובית הלל אומרים: הארץ נבראת תחילה ואח"כ השמים. אלו מביאין טעם לדבריהם ואלו מביאין טעם לדבריהם. על דעתם של בית שמאי שהם אומרים: השמים נבראו תחילה ואח"כ הארץ, משל למלך שעשה לו כסא ומשעשאו עשה איפופודין שלו.⁴ כך אמר הקב"ה: "השמים כסאי והארץ הדום רגלי" (ישעיהו סו א). ועל דעתם של בית הלל שהם אומרים: הארץ נבראת תחילה ואח"כ השמים, משל למלך שבנה פלטין משבנה את התחתונים, אח"כ בנה את העליונים. כך: "ביום עשות ה' אלהים ארץ ושמים".⁵

אמר רבי יהודה בר אילעי: אף מקרא זה מסייע לבית הלל: "לפנים הארץ יסדת" (תהלים קב כו), ואח"כ "ומעשה ידיך שמים" (שם, חציו השני של הפסוק). אמר ר' חנין: ממקום שהמקרא מסייע לבית שמאי, משם בית הלל מסלקים אותם: "והארץ היתה" - כבר היתה.⁶

¹ באנו למחלוקת הידועה בין סיפור הבריאה עפ"י בראשית פרק א ופרק ב. ראו מרדכי ברויאר: פרקי בראשית, פרק שלישי: בריאת שמים וארץ (הוצאת תבונות). בפרק א התנועה היא בבירור מהשמים אל הארץ (דרך המים) ואילו פרק ב מתמקד כולו בארץ (השמים נזכרים רק בפסוק הפתיחה שבית הלל מעדיפים לצטט את חציו השני: "אֵלֶּה תּוֹלְדוֹת הַשָּׁמַיִם וְהָאָרֶץ בְּהַבְרָאָם בְּיוֹם עֲשׂוֹת ה' אֱלֹהִים אֶרֶץ וְשָׁמַיִם"). אפשר לפיכך לומר, "בפשטות", שבית שמאי סבורים שפרק א הוא העיקר ופרק ב אינו אלא פירוט ופירוק ואילו בית הלל סבורים שאדרבא, פרק ב הוא העיקר ואילו פרק א אינו אלא תמצית ומבוא. שים גם לב, שבנוסח זה (להלן נראה נוסח קצת שונה) עיקר הנימוק, של שתי השיטות, הוא הפסוקים ורק אח"כ בא ההסבר ההגיוני (הטעם).

² מה שחשוב, אומרים בית הלל, הוא המהות ולא סדר המלים. גם בפסוק מספר עמוס מופיע שמים לפני ארץ, אבל בתוכנו, הוא ממשיך את בריאת העולם לבניית בית זה מה שחשוב. תיאורטית, יכולים בית שמאי לענות לבית הלל: כך הוא כשאדם בונה בית. בהנדסת בשר דם הבית קודם לעלייה. אבל הקב"ה איננו בשר ודם ויכול לבנות כרצונו, עלייה ואח"כ בית, בדיוק לפי סדר הפסוק – והיא הנותנת, שזו בדיוק כוונת הפסוק. אלא שבית שמאי עצמם מביאים בהמשך נימוק אחר באמצעות משל אנושי לא פחות, על אדם שבונה כסא ושרפרף (אפופודין, הדום). זאת אומרת שבדבר אחד כולם מסכימים: הכל הוא בראיית בשר ודם. כל סיפור הבריאה הוא בשכלנו ובהבנתנו וכמאמר מדרש בראשית רבה כז א: "גדול כוחם של נביאים שמדמים צורה ליוצרה" (ומדרש בראשית רבה כד א חולק).

³ האם חכמים באים לפשר ו"לעשות שלום" בין בית הלל ובית שמאי (בדומה למעשה בראשית שכולו עשיית שלום בין עליונים לתחתונים, בין אש ומים, בין מידת הדין למידת הרחמים וכו', בפרט בבריאת האדם! – בראשית רבה יב ה), ובדומה לפשרות אחרות בין בית הלל ושמאי חלקן נראה להלן? האם חכמים (שאינם נמנים על בית הלל או בית שמאי, מי הם?) מנסים לרכך ולהמעיט בחשיבות המחלוקת, או שהם מבקשים לרמוז לבית שמאי ולבית הלל, אבות העולם, שאין להאריך ולדרוש במעשה בראשית ללא צורך ומצטרפים בכך לרשימה ארוכה של מדרשים המבקשים להמעיט בדרישה של מעשה בראשית? "בגדול ממך אל תדרוש, בחזק ממך בל תחקור, במופלא ממך בל תדע ... אין לך עסק בנסתרות" (בראשית רבה ח ב). "מה ב"ת זה סתום מכל צדדיו ופתוח מלפניו, כך אין לך רשות לומר מה למטה ומה למעלה מה לפנים ומה לאחור" (בראשית רבה א י). "לא ישאל אדם מששת ימי בראשית" (חגיגה יא ע"ב) ורבים אחרים. וכבר הארכנו בנושא זה בדברינו [דורשים או לא דורשים](#) במעשה בראשית.

⁴ איפופודין הוא השרפרף שכבר ראינו במדרש הקודם שבעזרתו עולים לכסא.

⁵ בנוסח זה, העיקר הוא הנימוק ההגיוני (הטעם) והפסוק בא רק כחזיון נוסף. בנוסח זה, בית שמאי אינם מצטטים את הפסוק הראשון בתורה "בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ", אלא רק את הפסוק מישעיהו. האם השמטת המעתיקים היא זו או כוונת מכוון? האם בית שמאי מסכימים שהפסוק הראשון הוא כותרת כללית ולכן הוא "מחוץ למשחק"? בדומה לפסוק הפותח את פרק ב: "אלה תולדות השמים והארץ בהיבראם" ומיד ממשיך בתיאור בריאת הארץ? ראו גם רש"י חגיגה יב ע"ב בתחילתו: "שאי אפשר לכתוב (לקרות) שני שמות כאחת".

⁶ כמה דורות לאחר בית הלל ובית שמאי באים אמוראים ומנסים ולהפך בזכותה של שיטת בית הלל. מדוע חשוב להכריע בענייני אגדה? האם ההכרעה בהלכה כבית הלל (ראו להלן) גוררת אחריה גם הכרעה בענייני מחשבה ואגדה? או שמא ההפך, הכרעה בענייני מחשבה ואגדה, מסייעת להכרעה בעולם ההלכה? כך או כך, ראו "סתם גמרא" במסכת חגיגה (בהמשך לקטע שהבאנו לעיל), ממנו נראה שדווקא שיטת בית שמאי פשוטה ומוסכמת: "את הארץ למה לי? - להקדים שמים לארץ. והארץ היתה תהו ובהו - מכדי בשמים אתחיל ברישא, מאי שנא דקא חשיב מעשה ארץ? תנא דבי רבי ישמעאל: משל למלך בשר ודם שאמר לעבדיו: השכימו לפתח. השכים ומצא נשים ואנשים, למי משבח - למי שאין דרכו להשכים והשכים" (חגיגה יב ע"ב). ראו דברי רש"י ותוספות שם

המשך המדרש שם – פשרה

ר' יוחנן בשם חכמים אמר: לבריאה שמים קדמו ולשכלול הארץ קדמה. אמר רבי תנחומא: אני אומר הטעם: לבריאה השמים קדמו, שנאמר "בראשית ברא אלהים" ולשכלול הארץ קדמה, שנאמר "ביום עשות ה' אלהים ארץ ושמים"⁷. אמר ר' שמעון בן יוחאי: תמה אני, היאך נחלקו אבות העולם, בית שמאי ובית הלל, על בריאת השמים והארץ?! אלא שאני אומר: שניהם לא נבראו אלא כאלפס וכיסויה, שנאמר: "קורא אני אליהם יעמדו יחדו" (ישעיהו מח יג).⁸ אמר ר' אלעזר בן ר' שמעון: אם כדעת אבא, למה פעמים שהוא מקדים ארץ לשמים ופעמים שהוא מקדים שמים לארץ? אלא מלמד ששניהן שקולין זה כזה.⁹

מסכת עירובין דף יג עמוד ב – קשר למחלוקת אחרות?

אמר רבי אבא אמר שמואל: שלש שנים נחלקו בית שמאי ובית הלל, הללו אומרים הלכה כמותנו והללו אומרים הלכה כמותנו. יצאה בת קול ואמרה: אלו ואלו דברי אלהים חיים הן, והלכה כבית הלל.¹⁰ וכי מאחר שאלו ואלו דברי אלהים חיים מפני מה זכו בית הלל לקבוע הלכה כמותן - מפני שנוחין ועלובין היו ושונין דבריהן ודברי בית שמאי. ולא עוד אלא שמקדימין דברי בית שמאי לדבריהן.¹¹

תנו רבנן: שתי שנים ומחצה נחלקו בית שמאי ובית הלל, הללו אומרים: נוח לו לאדם שלא נברא יותר משנברא, והללו אומרים: נוח לו לאדם שנברא יותר משלא נברא. נמנו וגמרו: נוח לו לאדם שלא נברא יותר משנברא, עכשיו שנברא - יפשפש במעשיו. ואמרי לה: ימשמש במעשיו.¹²

פרקי דרבי אליעזר פרק יט – מתחרות לרוח הקודש

בית שמאי אומר: שמים נבראו תחילה ואחר כך הארץ... ובית הלל אומר: הארץ נבראת תחילה ואחר כך שמים... נכנס תחרות ביניהם, עד ששרתה עליהם רוח הקדש והסכימו אלו לאלו.¹³ שניהם נבראו בשעה אחת ורגע אחד. מה עשה הקב"ה? פשט יד ימינו ונטה שמים ופשט יד שמאלו ויסד ארץ, שנאמר: "אף ידי יסדה ארץ וימיני טפחה שמים". יחדו שניהם נבראו, שנאמר: "ויכולו השמים והארץ וכל צבאם".¹⁴

שבדברים אלה יש תשובה לר' חנין. הקדמת התיאור המפורט של מעשה הארץ הוא עניין של דרך ארץ (תיתי משמע), של המלך שמבקש לשבח את אלה שאין דרכם להשכים לכבודו. אבל הפסוק הראשון בפרשתנו (בתורה) היה ונשאר כבית שמאי – שמים תחילה (וגם כאמור בפסוק הפותח את פרק ב).

⁷ הרי לנו פשרה יפה בין הפסוקים שמהם התחילה כל המחלוקת. ואולי ניתן להרחיבה לכל פרק א מול פרק ב של ספר בראשית! חברו אמוראים לתנאים לחזק את שיטת חכמים (כאן נזכרים החכמים המפורשים בשמותיהם ונראה שהם מדורות המאוחרים. כבר שככה המחלוקת החמה בין תלמידי בית שמאי והלל, אבל המחלוקת המחשבתית עדיין חשובה ומאתגרת). אין צורך להרעיש שמים וארץ בדיון מי נברא תחילה, שניהם נבראו כאחת ולפי שאי אפשר לכתוב שתי מילים ביחד (רש"י בסוף הערה 5 לעיל), מתאר הכתוב פעם כך ופעם כך. ראו מחלוקת דומה בין בית שמאי ובית הלל, בה מביע ר' שמעון בר יוחאי את דעתו באופן דומה. בראשית רבה יב יד: "ביום עשות ה' אלהים ארץ ושמים - בית שמאי אומרים: מחשבה בלילה ומעשה ביום ובית הלל אומרים: מחשבה ומעשה ביום. אמר ר' שמעון בן יוחאי: תמה אני היאך נחלקו אבות העולם בית שמי ובית הלל על בריית שמים וארץ?! אלא, מחשבה בין ביום ובין בלילה ומעשה עם דמדומי חמה". אלא שאזכור מדרש זה מעורר שאלה מעניינת: האם יש קשר בין שתי המחלוקות? שמים וארץ, מחשבה ביום או בלילה?

⁹ בנו של ר' שמעון בר יוחאי מחרה מחזיק אחרי אביו. ושוב אנו שואלים: האם לפנינו עשיית שלום ופשרה (בין בית שמאי ובית הלל ובין השמים והארץ, "שניהם שקולים זה כזה"), או שמא נוסח אלגנטי של התרחקות מעיסוק במעשה בראשית? ראו מסכת תמיד לא ע"ב: "עשרה דברים שאל אלכסנדרוס מוקדון את זקני הנגב, אמר להן: ... שמים נבראו תחילה או הארץ? אמרו: שמים נבראו תחילה". כשיטת בית שמאי ענו לו. אבל כאשר אלכסנדר מוקדון ממשיך ושואל אותם שאלות נוספות על בריאת האור והחושך הם לא עונים לו ומפסיקים בדיאלוג. לא מפני שאינם יודעים את התשובה לשאלה ספציפית זו, אלא משום שאינם רוצים להמשיך ולהיגרר לעסוק בסתרי (סדרי) בראשית. ואחרים לא נרתעו כפי שנראה בהמשך, גם לא על חושך ואור!

¹⁰ על בת הקול שהכריעה שהלכה כבית הלל נשפכו דיונות ונשברו קולמוסין, שהרי **בתנורו של עכנאי** עמד רבי יהושע על רגליו ואמר: "אין משיחין בבת קול". וכבר הרחבנו בנושא זה בדברינו **בת קול בסיני ובבית המדרש** בחג השבועות.

¹¹ ואף במחלוקת שלנו נשנים דברי בית שמאי תחילה: "בית שמאי אומרים: שמים נבראו תחילה... ובית הלל אומרים: ארץ נבראת תחילה". האם זו סיבה לקבוע הלכה כמישהו בגלל שהוא עלוב ונוח? ומה על מחלוקת באגדה? האם גם עליהן תצא בת קול?

¹² גמרא זו היא בהמשך של הגמרא הקודמת. ואולי יש קשר בין שלושת המקורות. מי שחושב שמים נבראו תחילה ושהארץ איננה אלא הדום (שרפרף) לרגליו של הבורא הכל יכול - הוא זה שגם סבור שנוח לאדם שלא נברא, הוא זה שבד"כ מחמיר ולפיכך אין הלכה כמותנו. וההפך: ההלכה נקבעה כמו מי שסבור שהארץ נבראה תחילה, שהיא הבית והשמים הם הגג (העלייה) ונוח לו לאדם שנברא ושיש להקל בהלכה ככל שאפשר (עירובין עב ע"ב: "להודיעך כחן דבית הלל... כוח דהיתרא עדיף", פסחים נב ע"ב: "עמי בעצו ישאל ומקלו יגיד לו - כל המיקל לו מגיד לו"). האם הדברים אכן קשורים או שמא הפלגנו בדמיונו?

¹³ במחלוקת ההלכתית בעירובין לעיל יצאה בת קול ואמרה "אלו ואלו דברי אלהים חיים" וכבר נכתבו ספרים, נשפכו דיונות ונשברו קולמוסים רבים על ביטוי זה - אלו ואלו (ראו למשל ספרו אבי שגיא: אלו ואלו - משמעותו של השיח ההלכתי, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1998). ואילו כאן, בפשרה שבאגדה "הסכימו אלו לאלו". "אלו ואלו" מול "אלו לאלו".

¹⁴ לרוע מסוים התלהטו הרוחות ונעשה הויכוח באגדה אף חמור מהויכוח בהלכה. אם בהלכה: "לא נמנעו בית שמאי מלישא נשים מבית הלל, ולא בית הלל מבית שמאי" (יבמות יג ע"ב), כאן "נכנס תחרות". אבל לבסוף זכו ושרתה עליהם רוח הקודש ומצאו

ילקוט שמעוני תורה פרשת בראשית רמז ד – אולי האור קדם לכל?

"ויואמר אלהים יהי אור" - רבי יהודה אומר: האורה נבראת תחילה. משל למלך שבקש לבנות פלטיין והיה אותו מקום אפל. מה עשה? הדליק נרות ונכנס לידע היאך הוא קובע תמליוסין. ר' נחמיה אומר: שמים וארץ נבראו תחילה. משל למלך שבנה פלטיין ועטרה בנרות.¹⁵

מסכת ביצה דף טז עמוד א – ימי המעשה אל מול השבת

תניא, אמרו עליו על שמאי הזקן, כל ימיו היה אוכל לכבוד שבת. מצא בהמה נאה אומר: זו לשבת. מצא אחרת נאה הימנה - מניח את השניה ואוכל את הראשונה. אבל הלל הזקן מדה אחרת היתה לו, שכל מעשיו לשם שמים. שנאמר: "ברוך ה' יום יום" (תהלים סח כ).¹⁶ תניא נמי הכי: בית שמאי אומרים: מחד שבין לשבתך, ובית הלל אומרים: ברוך ה' יום יום.¹⁷

שבת שלום בראשית שתהיה לנו התחלה טובה מחלקי המים

מים אחרונים: ראו ויקרא רבה יד, מחלוקת בית שמאי ובית הלל לגבי בריאת האדם לעתיד לבוא, שבית שמאי, בהתבסס על פסוקים מיחזקאל לז (חזון העצמות היבשות), סבורים שהיצירה לעתיד לבוא תהיה שונה מהיצירה בעולם הזה, ואילו בית הלל, המסתמכים על פסוקים בספר איוב, סבורים "כשם שצורתו שלאדם בעולם הזה כך צורתו בעולם הבא". ראו גם האמרה שלעתיד לבוא תהיה ההלכה כבית שמאי (מה המקור?). האם ניתן לקשר גם דברים אלה לעניינינו?

מעצמם את אותה פשרה שר' שמעון בר יוחאי ובנו ניסו להשכיח ביניהם. ומי מעיד עליהם שעשו פשרה? מדרש פרקי דרבי אליעזר המיוחס לרבי אליעזר בן הורקנוס המכונה הגדול שאמרו עליו שהוא שמותי (מבית שמאי). הוא שמעולם לא אמר דבר שלא שמע מרבותיו (ראו הרחבה על דמותו בדברינו [ר' אליעזר בן הורקנוס – חמישה פרקים ואפילו](#) בדפים המיוחדים). אולי בסופו של דבר מחלוקת בענייני השקפה אינן כה חמורות וניתנות לגישור. בפרט מחלוקת בבריאה שהיא עצמה עם כל סתירותיה הפנימיות עומדת ומתקיימת מכוח פשרה זו או אחרת. מה גם שכל זה הוא בסופו של דבר יחסי ומוגבל בשכלנו ובהבנתנו. שהרי איך באמת נברא העולם "מה לפניו ומה לאחור, מה למעלה ומה למטה" איננו יודעים ולא נדע. אז מוטב שנפשפש או נמשמש במעשינו ולא נהפוך שמים וארץ... אגב, שים לב לנימוק האחרון המובא מהפסוק: "ויכולו השמים והארץ וכל צבאם". סופו מעיד על תחילתו: כשם שכלתה מלאכתם יחד, כך גם החלה ביחד. ואזכור השמים לפני הארץ הוא מגבלות הלשון בלבד (ראו הערה 5 לעיל) ומעיד שכן גם בפסוק הפותח: "בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ".

¹⁵ אבל הדיון האינטלקטואלי לעולם לא ייתם. מספר דורות לאחר בית שמאי ובית הלל, באים ר' יהודה ור' נחמיה וכאילו אומרים להם שהנושא בו הם עוסקים: בריאת שמים וארץ, הוא משני לשאלה "קדומה" ומהותית יותר: השמים והארץ כאחד ("העולם" כלשון המקור בבראשית רבה ג א), בסדר פנימי זה או אחר, מול האור. מה קדם למה? אנרגיה לחומר ומסה, או מסה וחומר לאנרגיה? שיטתו של ר' יהודה (התנא, או ר' יודן האמורא) שהאור קדם, יכולה לקבל סיוע מודרני מתיאורית המפץ הגדול לפיה בראשית הייתה אנרגיה ופוטונים ורק אח"כ נוצרו אטומים, חלקיקים וחומר. גם ממקורות אחרים נראה שיש יחס מיוחד לאור (לאורה) ולמקומו בבריאה. ראו למשל בראשית רבה ג ד: "ר' שמעון בן יהוצדק שאל לרבי שמואל בר נחמן, אמר לו: מפני ששמעתי עליך שאתה בעל אגדה מהיכן נבראת האורה? אמר לו: מלמד שנתעטף בה הקב"ה כשלמה והבהיק זיו הדרו מסוף העולם ועד סופו. אמרה לו בלחישתו. אמר לו: מקרא מלא הוא: עוטה אור כשלמה (תהלים קד ב), ואתה אומר לי בלחישתך? אתמהא! אמר לו: כשם ששמעתי בלחישתך כן אמרתי לך בלחישתו. אמר ר' ברכיה: אילולי שדרשה רבי יצחק ברבי, לא היה אפשר לאומרה". ראו דברינו [האור שנגנז](#) בפרשת בראשית.

¹⁶ ראו הפסוק המלא שם: "בְּרוּךְ אֲדֹנָי יוֹם יוֹם יְעֲמֹס לְנוּ הָאֵל יִשְׁוֹעַתְנוּ סֻלָּה". ומי הם שאמרו "ברוך ה'" בתורה? נח (בראשית ט כו), אליעזר (בראשית כד כז), לבן (שם שם לא), אבימלך (שם כו כט), יתרו (שמות יח ז), ויש עוד בנ"ך. כל אלה הקדימו את בעז ובית דינו שהתקינו לברך בשם (רות רבה ד ה, משנה ברכות פרק ט משנה ה).

¹⁷ אחרי כל הקישורים שעשינו לעיל, אולי יעלה לרצון גם הקישור הזה. שמאי תופס את השבוע כיחידת זמן שבה השבת היא העיקר, היא המטרה אליה שואפים כל ימות החול. "היום יום ראשון בשבת, שני בשבת וכו'" – כל ימי המעשה הם במגמה ובשאיפה לשבת. מיום ראשון בבוקר, העיניים נשואות לשבת הבאה. בדומה לבריאה שתחילתה ועיקרה הם השמים כיסאי וכל הארץ והחיים הארציים הם היום לרגלי הכיסא (נכון יותר לרגלי היושב על הכיסא). העולם הארצי לא נברא אלא לשרת ולשמש את העולם השמימי-הרוחני, אולי אפילו ליצור הנגדה שעל הרקע שלה בולט יותר "עולם שלמעלה". הלל לעומתו, רואה את החיים הארציים כבעלי ייעוד ומשמעות לא פחותים מאלה של השבת: "כל מעשיו לשם שמים", גם אלה שבארץ. ששת ימי המעשה הם דוגמא וחזרה על מעשה הבריאה. התמקדות בשבת מדחיקה את חשיבותו של כל יום משבעת ימי השבוע. וכמאמר הגמרא בסוכה מו ע"א: "בכל יום ויום תן לו מעין ברכתו" (ממנו נגזרה כנראה האמרה העממית: "כל יום וברכתו, כל יום ופרנסתו"). ראו דברינו [ששת ימים](#) [העשה מלאכה](#) בפרשת אמור.